

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАННЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕВЕТИ

МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДІАСПОРИ НА ПРИКЛАДІ ГРЕКО-БОЛГАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Светлана Коч

Сьогодні із-за масових переміщень населення значимість етнічної ідентичності багатьма авторами взагалі ставиться під сумнів.¹ Сучасне суспільство інтенсивно трансформує такі, на перший погляд, ключові і сталі поняття, як «батьківщина», «етнос», «дом», «родина» та ін. Сам факт подібних трансформацій здебільшого розглядають в контексті глобалізації, яка передбачає поступове зтирання всіх кордонів: політичних, етнокультурних, економічних тощо.

Складність питання, щодо актуальності і дієздатності етнічної ідентичності в сучасних соціальних трансформаціях, виходить з її багаторівневості, багатовекторності та поліфункціональності.²

Найбільш важливі функції етнічної ідентичності: уподібнення (створення образу «себе» — автостереотипу) і виділення (створення образу «чужих» і підтримання культурної дистанції.). Отже, завдяки дотримання норм, обрядів, ритуалів, прийнятих у спільності, а також завдяки трансляції традиції в часі і просторі, особистість ототожнює себе з конкретною етнічною групою і протиставляє іншим. Етнічна ідентифікація здійснюється на основі мови, релігії, поведінки, спільної історичної пам'яті. Значущість окремих факторів у формуванні самосвідомості обумовлена зміною інтенсивності і форми етнічних процесів, які завжди спрямовані на формування позитивної соціальної ідентичності. Особливо значущим це завдання є для меншинних груп, в тому числі для діаспор.

Соціальний статус завжди є проблемою для меншинних груп. У випадку, коли він задовольняє групу, існує потреба в його захисті, у випадку незадоволення (низького фактичного статусу) — меншинні групи намагаються компенсувати власну неспроможність будь-якими засобами, при цьому

дійовими чинниками будь-яких змін стають елементи і маркери етнічної культури: у випадку етнічного «відродження» — вони активізуються, у випадку «відмови» від групи (стратегія асиміляції) — вони нівелюються, заміщуються етнічними рисами інших, більш впливових груп.³

Цікавим феноменом функціонування етнічної ідентичності є переселенські групи, які мають так званий інтуїтивний комунікативний код, який зберігається і транслюється всією групою незалежно від соціальних та політичних перешкод. Наявність такого «коду» обумовлює здатність діаспори відновлювати елементи етнічності та етнічні риси в умовах невеликої чисельності, іноетнічного оточення, відсутності історичної території і навіть інколи визнання права на ідентичність з боку історичної батьківщини. Спільна колективна пам'ять, в такому випадку, є перешкодою «культурного забування» и зберігає діаспору, як ціле.

Ми виходимо з того, що кожна діаспора — це динамічне соціально-культурне явище, соціальний феномен, який задля власного збереження повинен постійно змінюватися у відповідь на внутрішні та зовнішні впливи. Тим більше нам цікавий механізм збереження і трансформації групової ідентичності в умовах, коли переселенська група формувалась як бікультурна, біетнічна, двомовна і протягом століть здатна зберігати не тільки знання власної культури, обох мов, але і транслювати власну культуру.

Етнічна культура, соціально-економічна своєрідність, відмінність від оточення в таких групах складають основу колективної солідарності (згоди на подальше сумісне проживання задля досягнення певної мети), тому активна етнічна свідомість завжди є невід'ємною рисою переселенських груп.

Етнічність переселенської меншини має власні форми вираження. Така група спирається на цілісний етнокультурний комплекс, який функціонує на базі примордіальних зв'язків, що утворюються і зберігаються усередині групи протягом багатьох поколінь під час її переміщення в часі і просторі.

Наявність таких примордіальних зв'язків в групі греко-болгарських поселень Півдня України демонструють матеріали експедиції 2005 р. Комплексне дослідження греко-болгарських поселень Одеської та Миколаївської областей проводилися в межах Міжнародно-наукової програми «Греки України: історія та культура» сумісно Одеською філією фонду грецької культури та кафедрою Археології та етнології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

На початку ХІХ століття на землях Одеської та Миколаївської областей виникла низка колоній зі змішаним населенням греків і болгар: Великий Буялик, Малий Буялик, Кубанка, Катаржино, Тернівка, Сербка та ін. Експедиційний матеріал показав, що найбільш цікавим для дослідження процесів ідентичності є група Малобуялицьких переселенців (з 1923 р. с. Свердлове Комінтернівського району Одеської області), які на відміну від інших зберегли яскраву біетнічну структуру до сьогодення.

Малобуяликська «болгаро-грецька» колонія була заснована у 1801 р. за Указом імператора Олександра I від 25 жовтня 1801 року, на місці татарського поселення Аджалик, біля Одеси. В роботах Скальковського ця колонія зазначається як «болгаро-грецька», або «болгарська»⁴, хоча в етнічній структурі колоністів склад грецьких переселенців був під час переселення навіть більшим, на відміну від інших «болгаро-грецьких» поселень.⁵

На сьогодні, більшість греків і болгар села Свердлово Одеської області демонструють стійку бікультурну основу, яка складалася під час переселення, а точніше як результат спільного, особливого положення в іноетнічному оточенні. Дана діаспора під час переселення, на відміну від «класичних»⁶, не опинилась в положенні групи, яку етнізує — асимілює більшість. Її культурна окремішність підсилювалась економічними пільгами, які надавала Російська імперія іноземцям і насамперед тим, хто воював з турками на боці Росії, завдяки підтримці дуже багатой грецької общини в Одесі, а також високому ступеню залучення членів діаспори в політику країни виходу (Малобуялицькі греки були співучасниками визвольної боротьби грецького народу проти Осьманської імперії).⁷

Отже етнічна ідентичність, як маркер «іноземця» одразу була засобом економічного пристосування і податкових пільг. Цей фактор став вирішальним в процесі формування стратегії розвитку групи.

Головним елементом такої стратегії є збереження етнокультурних кордонів, що виражається в акумуляції специфічних рис традиційної етнічної культури (ендогамні браки, обряди родинного циклу, календарні свята та ін.). Крім того, діаспори, що утворюються з груп переселенців вже на час міграції мають сталу основу групової ідентичності: спільні соціально-економічні проблеми, соціально-культурне притиснення в країні виходу, отже більшість переселенців належать до одного и того соціального прошарку. Все це веде до виникнення етнокультурних анклавів з чіткими соціально-культурними кордонами в приймаючих країнах. Підтримуючи етнічний кордон, така група отримує здатність виокремлювати «своїх» та визначати «чужих».

В групі Малобуяликських греків та болгар культурна дистанція між цими етнічними культурами на початок ХХ ст. практично стерлася, завдяки інтенсивним шлюбним обмінам і як наслідку — функціональній двомовності діаспори. Респонденти, які визначилися, як члени тільки «грецької», чи тільки «болгарської» групи не могли чітко зазначити відмінності між цими групами. Це стосувалося те тільки тих, чії батьки належали до різних етнічних груп, але і тих, чії батьки обидва належали до іншої групи. Так, традиційним для села є таке визначення: «Я — болгарка, а батьки — греки».

Таке положення не було сформоване лише самим фактом сумісного переселення. Деякі респонденти відмічають, що ці етнічні групи намагалися селитися окремо. Так перші переселенці, здебільшого грецького походження,

оселилися в верхній частині села, де були багаті землі і залишалися татарські дома (сьогодні частина села за трасою). Наступні, менш зажиточні переселенці облаштовувалися в нижній частині села на «голому» місті. Серед них частка болгар була більша. Грецький елемент культури діаспори на час переселення був, в силу історичних особливостей (наявність впливової грецької общини в Одесі, ролі церкви, залучення до національно-визвольного руху проти турків, який мав на меті створення незалежної грецької держави) більш політично і соціально активним, але в процесі історичного існування діаспори (репресій та соціальних притиснень проти грецького населення за радянські часи) болгарський елемент культури став більш комфортним та прийнятним для багатьох членів діаспори. Отже, бікультурність стала результатом сумісного пристосування до мінливих умов існування діаспори.

Культурна дистанція між діаспорою та її оточенням, в той же час, була досить жорсткою. Наявність життєздатної діаспори означає не тільки проживання та пристосування в чужій державі, ала і постійне відчуження, яке розумілося як життєва умова. Цей факт знаходить підтвердження в більшості інтерв'ю. Так, більшість опитаних в якості «своїх» називали мешканців Великого Буялику, Сербки, Благоевого, Терновки та ін. «Свої» складала, в данному випадку, певну «общинну систему», яка функціонувала на рівні забезпечення життєдіяльності переселенців всередині приймаючої держави. Дія цієї системи яскраво проявлялася під час храмових свят, «панаїрів», ярмарок, шлюбних обмінів, тощо. Так, за словами респондентів — «За чужого могла вийти заміж тільки та дівчина, яка засиділась в дівках, чи була калікою, а так тільки за своїх виходили». До сьогодні в селі живе «перша чужа невістка» — Каспер Наталія Григорівна 1928 року народження, українка за національністю. Вона вийшла в 1945 році заміж за грека в це село і до цього часу старі люди пам'ятають її як «чужу», незважаючи, що з другої половини ХХ ст. етнічно змішані шлюби в селі стали звичайними.

Важливо окремо зазначити, що етнічний кордон формується з двох позицій, кожна має певну автономію, але сам «кордон» вимагає наявності всіх елементів. Так **внутрішній** етнічний кордон формується у власному середовищі діаспори, і є результатом її незалежного від етнічного ядра розвитку. Дієздатний внутрішній кордон демонструє:

- наявність сталих етнічних домінант — систему культурних цінностей, що створені в середовищі материнського етносу;
- наявність внутрідіаспорної компліментарності, як елементу психічної взаємодопомоги в умовах іноетнічного оточення і міжетнічного змагання;
- активну етнічну самоідентифікацію, як свідомий колективний акт самовизначення, що дозволяє членам групи виявляти і демонструвати схожість між собою;
- наявність етнічної традиції, як засобу трансляції культури в часі і просторі, сукупності стереотипів, автостереотипів та правил поведінки.

Зовнішній кордон етносу формується в середовищі оточуючих етносів і його зміст обумовлений факторами історії та сучасності, а також інтенсивністю процесів акультурації в діаспорі (входження в культуру діаспорної групи іноетнічних елементів). Ступінь прозорості зовнішнього кордону залежить від таких факторів, як спільна історична судьба, час спільного існування, що обумовлює опит спілкування, спільна діяльність (конкурентність (взаємозалежність), ступінь взаємопроникнення культур, спільність віросповідання, наявність зв'язків діаспори з етнічною Батьківщиною та ін. Чіткість та сталість зовнішнього етнічного кордону демонструє умови формування комунікаційної зони (контактної зони), в якій функціонує діаспорна група, і обумовлює стратегію її етнокультурного розвитку (ізоляціонізм, чи акультурацію).

Другий важливий стратегічний елемент — збереження етнічної дистанції та етнокультурної самотності, за рахунок компенсації втрачених етнодиференціюючих ознак (спільності території, письменності та ін.).

Так «болгаро-грецька» діаспора с. Сverdлово (Малий Буялик) протягом часу свого існування чітко регламентувала наявну комунікативну дистанцію, використовуючи задля цього мову. Так майже всі члені діаспорної групи трьох чотирьомовні, вони вільно володіли «своїми», «внутрішніми» мовами, що обумовлювало внутрішню єдність та можливість «ізолюватися», а також досить вільним є володіння «зовнішніми» мовами російською та українською.

Третій елемент стратегії розвитку — протистояння деетнізації та асиміляції шляхом підтримання позитивної етнічної ідентичності. Остання має сталі засоби вираження і відбивається в певних формах етнічного життя. По-перше, первісні (зовнішність, ендогамія, володіння рідною мовою, знання фольклору, обрядів та ін.). По-друге, вторинні, створені у вигляді існування національних шкіл в 20-30 роки ХХ ст., національної общини, та ін. Такі інститути спрощують акумулювання та вираження колективної волі.

Етнічна ідентичність діаспори виступає соціоохоронним механізмом. В нашому випадку навіть можна фіксувати процес створення особливої етнокультурної, етносоціальної групи, яка відмінна від материнського масиву. Так велика кількість опитаних селян називають себе «греко-болгари», не розрізняючи ці етнічні групи, що склалося завдяки змішаним шлюбам та процесу реідентифікації.

Малобуялицька діаспора за часи свого існування набула певних рис «трансформеру», що дало можливість завдяки незначним зовнішнім моделюванням зберігати позитивну етнічну ідентичність, внутрішню компліментарність. Зазначаючи власну причетність до певного етносоціального організму, члени групи в складні політичні періоди досить вільно змінюють етнічну ідентичність «греків» на «болгар», та навпаки, при цьому не порушують етнічних кордонів діаспори. Процес моделювання прізвищ на «грецький», «болгарський» чи на «російський» манер, або «вибір» етнічної

належності завжди відбивав процес зміни етнічної стратегії розвитку діаспори. Якщо група вбачала можливим повернення на Батьківщину (наприклад, територіальний та політичний ренесанс Греції в кінці XIX ст.), або посилення зв'язків з етнічним ядром, (наприклад, у вигляді культурного обміну тощо), то наочні етнічні маркери набували оновлення і навіть модифікації.⁷ Але якщо група не бачила можливостей формування тісних соціальних, культурних, політичних чи економічних зв'язків, то вона починала орієнтуватися на місцеві умови. Тут слід зазначити, що діаспора з часом може трансформувати ідею «дому», («батьківщини») і з форми бажання повернутися в форму містично-бажаного місця, куде не можна повернутися. Взагалі, проблема «дому», як і проблема ідентичності, що пов'язані одна з одною, існують на кожному історичному етапі розвитку діаспори і їх зміни залежать від історичної ситуації. Ідентифікаційні зміни в середовищі малобуялицьких поселенців в середині XX століття відбулися у вигляді двох яскравих процесів:

1. Процес реідентифікації: «болгарську» національність обирають частіше, як більш «позитивну» порівняно з «грецькою» (як результат радянських репресій проти греків). Масовий характер такого переобрання посилив процес «зливання» культурних рис в ментальних особливостей в єдину уніфіковану модель.

2. Стала помітною стратегія на асиміляцію: лавиноподібний потік етнічно-змішаних шлюбів, соціалізація дітей за «зовнішніми» культурними еталонами (суттєве «розмивання» традиції, «грецька» та «болгарська» мови втрачають риси материнських мов, з дітьми в сім'ях розмовляють російською, хоча етнічні мови зберігаються в середовищі поколінь 30-40 років народження, в якості розмовних). Майже всі респонденти в розділі «Батьківщина» зазначили не Грецію чи Болгарію, а Україну. Досліджувальна діаспора на наш час практично втратила головні свої функції: збереження, захисту та розвитку.

Будь-які соціальні і культурні зміни в етнічних групах переважно відбуваються в напрямі, який гарантує збереження позитивного автостереотипу і діє в напрямі підвищення етнічного статусу групи. Виходячи з того, що етнічний статус вимірюється: ступенем включеності представників етносу в систему управління, рівнем доходів, освітнім рівнем, зрозумілими стають зазначені процеси.⁸ Напрямок таких процесів може набувати і зворотнього характеру, що є можливим при підвищенні соціальної значущості етнічності для соціального руху окремої людини чи групи: організація суспільно-культурної діяльності серед суспільних організацій, створення освітніх центрів (національних освітніх програм, мовних курсів, культурних центрів тощо), національних общин, які займаються реалізацією інтересів членів діаспори, лобюванням різних структур з метою захисту економічних та політичних інтересів діаспори, створенням позитивних відносин з державами, де знаходиться етнічне ядро зазначених діаспор.

Для будь-якої діаспори важливою є проблема поєднання декількох культурних орієнтирів і створення власної ідентичності, а не обрання одного альтернативного напрямку культурних інтересів. Само положення діаспори обумовлює її транскультурність. Культурна ідентичність групи включає декілька компонентів соціальної універсалиї, яка ширша за функціональними можливостями, ніж культура меншинних груп чи корінних меншин. Саме за рахунок збереження елементів материнського етносу, а також включення елементів культури етносів, що оточують, діаспора отримує такі риси, що дозволяють їй не тільки сприймати культуру оточуючих етнічних груп, але і транслювати власну. Діаспора отримує більшу можливість, порівняно з етносом, варіювати етнокультурними рисами та ідентичностями. Так в нашому випадку не тільки діти, що народжувалися в змішаних шлюбах (греко-болгарських), але і діти, що народилися в грецьких сім'ях, в ситуації політичного притиснення греків в 40 роки ХХ ст., записували себе «болгарами». Отже, діаспора отримує можливість активізувати певні вектори культури залежно від потреби, діаспора стає більш обізнаною в міжетнічному спілкуванні і одночасно більш толерантною.

Досліджувальна група демонструє прагнення до позитивного міжкультурного спілкування. Так більшість «корінного населення» села — греки та болгари, демонстрували максимальну толерантність відносно інших етнічних груп та «нових» поселенців, що не належали до діаспорної групи. Таке положення пояснюється сутнісною рухливістю діаспори, існування якої відбувається виключно в іноетнічному, інокультурному середовищі і потребує позитивного сприйняття з боку сусідів.

Навпаки, більшість «новопоселенців» відзивались про «старожилів» здебільшого негативно, обережно (жадібні, хитрі, скупі, індивідуалісти... але акуратні, працелюбні, цінують родину...), підкреслюючи їх згуртованість і замкненість.

Внаслідок широких етнокультурних можливостей діаспори прагнуть до створення транскультурних та трансдержавних мереж, які повинні компенсувати вимушену ізолюваність і захистити себе від асиміляції, яка є більш прийнятною для приймаючої держави. Цей сценарій виконується, коли держава виходу зацікавлена в підтриманні власних співвітчизників за кордоном. Зовсім по-іншому ця ситуація відбувається, якщо діаспора створюється внаслідок втечі етнічних груп із країни походження. В нашому випадку ці два сценарії переплелися в процесі історичного розвитку, що відбувався на Балканах і мав наслідком зміни державних кордонів, завдяки яким важко визначити правонаступника серед нині існуючих держав.

Соціальна дієздатність діаспори обумовлена її природою. Перш за все, діаспора є результатом історико-еволюційного і соціобіологічного процесів, по-друге, діаспора є конструкцією історичного часу і політичного простору; по-третє, діаспора є результатом етнічного самовизначення і об'єднання групи

з метою досягнення певного результату. Ідентичність членів діаспори завжди рухлива, вона відчуває вплив різних факторів, які в результаті визначають коло інтересів і дій членів діаспори. Характерна черта діаспор — подвійна лояльність до соціально-політичних систем, яким вони по волі історії належать. Це цілком відповідає і особливостям ідентифікаційних процесів, які відбувалися і відбуваються в середовищі греко-болгарських поселень Півдня України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры // Этнографическое обозрение. — 2000. — № 2.
2. Коч С.В. Ідентичність і проблема етнічного конфлікту // Записки історичного факультету: Збірка статей: Наукове видання — Одеса: Астропринт, 2004. — Вип 15. — С. 118-128.
3. Горовиц Д. Теория межэтнического конфликта // Этнос и политика: Хрестоматия / Авт.-сост. А.А. Прусаускас. — М.: УРАО, 2000.
4. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. — Одесса, 1848.
5. Калмакан Н.А. Малобуялыкские греки. 200 лет на Одессине. — Одесса: Друк, 2002. — С. 18-20.
6. Попков В.Д. Феномен этнических диаспор. — М.: ИС РАН, 2003 — С. 5-26.
7. Калмакан Н.А. Малобуялыкские греки. 200 лет на Одессине. — Одесса: Друк, 2002. — С. 5.
8. Савва М.В. Этнический статус (конфликтологический анализ социального феномена). — Краснодар, 1997.